Michał Szewczyk¹

Ewolucja republikańskiej laickości we Francji od czasu uchwalenia ustawy o rozdziale Kościołów od Państwa z dnia 9 grudnia 1905 r. – wybrane problemy prawne

Słowa kluczowe: zasada świeckości (laickości), rozdział Kościoła od państwa, neutralność państwa, wolność sumienia i wyznania

Keywords: principle of secularity (laity), separation of Churches from the state, neutrality of the state, freedom of conscience and religion

Streszczenie

Artykuł przedstawia zagadnienie ewolucji radykalnej wersji świeckości państwa francuskiego proklamowanej w ustawie z 9 grudnia 1905 r. o rozdziale Kościołów od Państwa. Autor uznaje, że wyrażenie zgody przez państwo na tworzenie katolickich stowarzyszeń diecezjalnych obok stowarzyszeń kultowych, liczne formy pośredniego subsydiowania wspólnot religijnych ze środków publicznych czy też wprowadzenie standardu konstytucyjnego w zakresie zasady świeckości kładącego nacisk na jej gwarancyjną funkcję wobec wolności sumienia i wyznania to istotne przykłady złagodzenia francuskiej wersji rozdziału. Z drugiej strony wskazuje na obserwowane w ostatnich latach przypadki wyraźnego zaostrzenia świeckości w niektórych dziedzinach, co dobrze ilustruje wprowadzenie zakazu noszenia symboli religijnych lub strojów, przy pomocy których uczniowie szkół publicznych ostantacyjnie manifestują swoją przynależność religijną, zabronienie zakrywania twarzy w przestrzeni publicznej czy też umieszczenie tzw. karty sekularyzmu w szkołach. W konsekwencji autor przyjmuje, że współczesny model relacji państwowo-kościelnych we Francji ma charakter niejednoznaczny, co każde podejść sceptycznie do prób jego zdefiniowania w sposób generalny.

¹ Autor jest doktorantem w Katedrze Prawa Konstytucyjnego Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Mail: szewczyk_michal@o2.pl.

Summary

Evolution of republican laity in France as of adoption of the law of December 9, 1905 about separation of Churches from the state – selected legal issues

The article presents an issue of evolution of radical version of the French state laity proclaimed in the law of 9 December 1905 about separation of Churches from the state. The author recognizes that expression of a consent by the state to establishment of catholic diocesan congregations, apart from worship congregations, numerous forms of indirect subsidizing of religious communities with the use of public funds or implementation of constitutional standards with respect to the principle of laity emphasizing a guarantee function of the principle as regards the freedom of conscience and religion, constitute significant examples of mitigation of the French version of the separation. On the other hand, the author, indicated to recently observed cases of exacerbation of laity in some fields, which is well illustrated by implementation of a prohibition to wear religious symbols or garment, which are used by pupils of state schools for the purposes of ostentatious manifestation of their religious affiliations, prohibition to cover faces in public space or implementation of the charter of secularity in schools. Consequently, the author assumes that the contemporary models of relationships between the state and church in France is ambiguous, which makes one adopt a sceptical approach to any attempt to define it in a general manner.

I.

Ustawą z dnia 9 grudnia 1905 r. o rozdziale Kościołów od Państwa², obowiązującą ze zmianami do dnia dzisiejszego³, wprowadzono we Francji system sepa-

² Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Eglises et de l'Etat; Journal Officiel du 11 décembre 1905, s. 7205. Polskie tłumaczenie tekstu pierwotnego zob. *Ustawa z 9 grudnia 1905 roku o rozdziale Kościołów od Państwa* (ogłoszona w *Dzienniku Urzędowym z dnia 11 grudnia 1905*), [w:] *Francuska ustawa z 9 grudnia 1905 roku o rozdziale kościołów i państwa z perspektywy stu lat*, red. M. Pietrzak, Warszawa 2007, s. 229–240. Teksty wszystkich francuskich ustaw (w tym kodeksów) przywołanych w niniejszym artykule dostępne są na stronie: <http://www.legifrance.gouv.fr> (25.08.2014).

³ Ustawa nie obowiązuje w trzech wschodnich departamentach Francji: Dolnego Renu, Górnego Renu i Mozeli.

racji sfer *sacrum* i *profanum*. Model relacji państwowo-kościelnych skonstruowany przez twórców wymienionego aktu normatywnego uzyskał rozmaite nazewnictwo w literaturze przedmiotu, w której czytamy m.in. o: rozdziale wrogim w wersji skrajnie liberalnej (w tym przypadku przykładem wariantu totalitarnego są rozwiązania sowieckie)⁴, świeckości agresywnej⁵, rozdziale bezwzględny⁶ czy też klasycznym modelem europejskim⁷. Nie ulega wątpliwości, że niezależnie od tego, jakie ze wskazanych określeń przyjęlibyśmy dla syntetycznego zdefiniowania rozdziału inkorporowanego ustawą z 1905 r., to był on, w szczególności jak na tamte czasy, rozwiązaniem radykalnym. Niemniej jednak na przestrzeni lat system ten przeszedł zauważalną ewolucję, która nie pozwala, aby określać go w oparciu o stan prawny i praktykę ustrojową z początków XX w. Problem w tym, że mamy do czynienia z transformacją niejednoznaczną i z tego powodu zasługującą na bliższe scharakteryzowanie. W tym celu w pierwszej kolejności omówione zostaną przykładowe odstępstwa od niektórych postanowień tytułowego aktu prawnego stanowiące wyraz złagodzenia skrajności separacji *a la française*, wraz z osobnym omówieniem standardu konstytucyjnego w zakresie wyznaniowym. Następnie bardziej szczegółowej analizie poddane będą aktualne kazusy mieszczące się w zakresie przedmiotu pracy, a więc zabronienie noszenia przez uczniów szkół publicznych symboli religijnych oraz zakaz zakrywania twarzy w przestrzeni publicznej. Świadczące o tym, że w ostatnich latach prawodawca francuski zdaje się przyznawać prymat regule laickości kosztem zasad wolności sumienia i wyznania oraz neutralności państwa w sprawach światopoglądowych.

II.

Przez wiele dziesięcioleci po wejściu w życie ustawy z dnia 9 grudnia 1905 r. o rozdziale Kościołów od Państwa stopniowa ewolucja relacji pomiędzy pod-

⁴ J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2005, s. 27.

⁵ K. Orzeszyna, *Podstawy relacji między państwem a kościołami w konstytucjach państw członkowskich i traktatach Unii Europejskiej*, Lublin 2007, s. 99.

⁶ A. Czohara, *Francuski model rozdziału kościoła od państwa po stu latach*, [w:] *Francuska ustawa...*, s. 31.

⁷ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2010, s. 87 oraz J. Falski, *Wieloaspektowość zasady laickości we francuskim porządku konstytucyjnym*, [w:] *Ustrój polityczny Francji współczesnej*, red. J. Szymanek, Warszawa 2013, s. 78.

miotami konfesyjnymi a państwem przebiegała zasadniczo w sposób jednokierunkowy, tzn. cechujący się osłabieniem oddzielenia. Wydaje się, że słuszność tej tezy można zilustrować poprzez wskazanie na odstępstwa od postanowień wyżej wymienionego aktu normatywnego w dwóch dziedzinach.

Po pierwsze, podstawowym *novum* zawartym przez prawodawcę francuskiego w ustawie z 1905 r. było przyjęcie, że władze państwowe nie uznają ani nie legalizują wyznań (art. 2). Twórcy wymienionego aktu prawnego przewidzieli legalną podstawę działalności wspólnot religijnych w formie stowarzyszeń kultowych (wyznaniowych), traktowanych jak inne organizacje prywatne – ich funkcjonowanie w zakresie nieuregulowanym w tytułowej ustawie poddano przepisom ustawy z dnia 1 lipca 1901 r. regulującej ogólny system stowarzyszeń (art. 18)⁸. Zadaniem stowarzyszeń kultowych, wyposażonych w osobowość prawną prawa prywatnego, było i jest *de iure* wyłącznie zapewnienie materialnych podstaw wykonywania kultu religijnego (art. 18 i 19). Są one tworzone przez prawnie określoną liczbę osób zamieszkałych lub zameldowanych na terytorium obszaru kościelnego (art. 19). Właśnie w zakresie tej materii należy odnotować wyraźny i chronologicznie pierwszy od czasu wejścia w życie ustawy z 1905 r. przypadek odstąpienia od radykalnej wykładni wskazanych regulacji normatywnych. Albowiem w orzeczeniu z 1923 r. Rada Stanu (*Conseil d'État*) uznała, że zgodne z postanowieniami tytułowego aktu prawnego jest tworzenie tzw. stowarzyszeń diecezjalnych powoływanych wyłącznie przez osoby duchowne, jako formy stowarzyszeń wyznaniowych dla Kościoła katolickiego, w których biskup sprawuje wspólnie ze Stolicą Apostolską funkcję zwierzchnika, a statut odpowiada założeniom doktryny Kościoła. W konsekwencji udało się znaleźć kompromis z kościołem większościowym, który początkowo wyraźnie sprzeciwiał się zwłaszcza regulacjom dotyczącym stowarzyszeń kultowych jako sprzecznym z jego strukturą wewnętrzną.

Po drugie, trzeba wskazać, że w zdaniu pierwszym art. 2 ustawy o rozdziale Kościołów od Państwa czytamy, że: „Republika [...] nie opłaca ani nie subwencjonuje żadnej religii”⁹. W rezultacie od dnia 1 stycznia 1906 r. zostały zlikwidowane w budżetach państwa, departamentów i gmin wszelkie wy-

⁸ Loi du 1er juillet 1901 relative au contrat d'association; Journal Officiel du 2 juillet 1901, s. 4025.

⁹ Ustawa z 9 grudnia 1905 roku o rozdziale Kościołów od Państwa..., s. 229.

datki związane z wykonywaniem praktyk religijnych. Przy czym jeden wyjątek od wskazanej zasady zawarto już w pierwotnym tekście art. 2 ustawy z 1905 r.¹⁰ Dotyczy on możliwości pokrywania z budżetów państwa, departamentów i gmin wydatków związanych z zapewnieniem przez duchownych posług religijnych w instytucjach publicznych, takich jak szpitale, szkoły czy więzienia. Co więcej, skutek pośredniej pomocy materialnej państwa dla wspólnot konfesyjnych wynika także z postanowień tego aktu prawnego, zgodnie z którymi miejsca kultu (głównie kościoły katolickie) zostały włączone do dóbr państwowych, a następnie już w charakterze obiektów publicznych udostępnione wiernym (art. 13). Paradoksalnie taka sytuacja jest pomyślna dla kościołów i innych związków wyznaniowych, jakie użytkują powyższe obiekty. Ponieważ to właściciel nieruchomości musi utrzymywać je w dobrym stanie, konserwować itp.

Ponadto, na przestrzeni XX w. zaczęto stopniowo wprowadzać do francuskiego systemu prawnego dalsze wyjątki od zakazu subwencjonowania religii ze środków publicznych, przybierające postać pomocy pośredniej państwa dla podmiotów konfesyjnych. Warto tutaj wspomnieć chociażby o możliwości uzyskania subwencji publicznych na remonty i utrzymanie budynków kościelnych, niezależnie od ich walorów historycznych lub artystycznych¹¹, czy też o legalnej sposobności poręczania przez państwo kredytów zaciąganych na budowę nowych świątyń¹².

Dodatkowo, za bardzo korzystny trzeba uznać występujący we Francji status podatkowy stowarzyszeń kultowych i diecezjalnych¹³. Tytułem przykładu można wskazać, że ustawą z lipca 1987 r. zwolniono z podatku darowizny dla tych podmiotów¹⁴. Natomiast w Ogólnym kodeksie podatkowym (*Code général des impôts*) przewidziano możliwość odpisywania od kwoty

¹⁰ Dodatkowo w art. 11 ustawy z 1905 r. utrzymano wynagrodzenia państwowe duchownych, którzy w chwili ogłoszenia tego aktu prawnego mieli ukończoną określoną liczbę lat oraz przez odpowiednio długi okres wykonywali funkcje kościelne.

¹¹ A. Czohara, op.cit., s. 33.

¹² M. Rynkowski, *Status prawny kościołów i związków wyznaniowych w Unii Europejskiej*, Warszawa 2004, s. 165.

¹³ P. Stanisławski, *Bezstronność światopoglądowa władz publicznych a finansowanie związków wyznaniowych*, [w:] *Bezstronność religijna, światopoglądowa i filozoficzna władz Rzeczypospolitej Polskiej*, red. T. J. Zieliński, Warszawa 2009, s. 109.

¹⁴ J. Falski, *Ewolucja republikańskiej laickości we Francji*, „Państwo i Prawo” 2008, z. 4, s. 58.

przed opodatkowaniem w podatku dochodowym sumy pieniędzy darowanej na rzecz wymienionych stowarzyszeń, w granicach prawnie określonych limitów¹⁵. Wreszcie, w 1978 r. Kościół katolicki zawarł z rządem porozumienie o objęciu duchownych tego kościoła (księży, zakonników i zakonnic) systemem państwowych ubezpieczeń społecznych.

W związku z powyższym, ale też z tzw. kwestią szkolną wokół której ogniskują się problemy z zakresu stosunków między państwem a Kościołem, pozostaje długo dyskutowana, lecz ostatecznie wprowadzona do systemu prawnego nad Sekwaną w tzw. ustawie Debré z dnia 31 grudnia 1959 r.¹⁶ prawną dopuszczalność wspomagania ze środków publicznych szkół prywatnych (I i II stopnia), do których uczęszcza około 18% wszystkich osób kształcących się we francuskich szkołach podstawowych i średnich¹⁷. Co ważne, zdecydowaną większość z nich stanowią szkoły katolickie (90%)¹⁸. Prywatne placówki edukacyjne mogą korzystać z publicznych subwencji na podstawie dobrowolnego układu z państwową władzą oświatową. Istnieją dwa rodzaje układów: zrzeszający (*contrat d'association*) oraz zwykły (*contrat simple*). Wybór danej formy określa zakres publicznej dotacji, ściśle wiążący się z zakresem państwowej kontroli nad szkołą. Układ zrzeszający włącza szkoły prywatne do publicznego systemu szkolnego, nie pozbawiając ich charakteru prywatnego, i sprawia, że podlegają one ścisłemu nadzorowi władz państwowych. W zamian państwo pokrywa wszystkie wydatki personalne, rzeczowe i inne związane z funkcjonowaniem szkoły. Na skutek zawarcia porozumienia zwykłego państwo pokrywa jedynie koszty uposażenia nauczycieli, jednocześnie rezygnując z nadzoru nad programem i metodami nauczania¹⁹. Francuska Rada Konstytucyjna (*Conseil constitutionnel*) w orzeczeniu z dnia 23 listopada 1977 r.²⁰ potwierdziła zgodność z konstytucją subwencjonowania szkolnictwa prywatnego.

¹⁵ Szerzej na temat zasad podatkowych, jakim podlega działalność wyznaniowa we Francji, idem, *Wieloaspektowość zasady...*, s. 110–112.

¹⁶ Loi n° 59–1557 du 31 décembre 1959 sur les rapports entre l'Etat et les établissements d'enseignement privés; Journal Officiel du 3 janvier 1960, s. 66.

¹⁷ K. Kubuj, *Zasada laickości we Francji*, „Prawo i Życie” 2001, nr 1, s. 61.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ A. Czohara, op.cit., s. 34.

²⁰ Orzeczenie Rady Konstytucyjnej z dnia 23 listopada 1977 r., nr 77–87 DC; Journal Officiel du 25 novembre 1977, s. 5530. Wszystkie orzeczenia Rady Konstytucyjnej przywołane w niniejszym

III.

Jakkolwiek trudności nie nastroczałoby wskazanie również innych niż wymienione powyżej przykładów odstępstw przez prawodawcę znad Sekwany i praktykę sądową od skrajnej wersji systemu *separationis ecclesiae et status*, to skupić należy się na istotnym problemie konstytucjonalizacji zasady świeckości państwa – mającym, co do zasady, podobne skutki. Przypomnieć tutaj trzeba, że w momencie wejścia w życie ustawy z 1905 r. brak było we Francji postanowień wyznaniowych zawartych na poziomie ustawy zasadniczej. Wypełnienia tej luki prawnej dokonano w art. 1 Konstytucji IV Republiki Francuskiej z dnia 27 października 1946 r., w którym czytamy, że: „Francja jest Republiką niepodzielną, świecką, demokratyczną i społeczną”²¹. Jak wskazuje się w literaturze przedmiotu, twórcy cytowanego przepisu w czasie prac nad jego redakcją wyraźnie wskazywali na rozumienie świeckości jako neutralności państwa, mającej przyczynić się do zapewnienia wszystkim obywatelom możliwości postępowania zgodnie z wymaganiami własnego sumienia – odrzucali tym samym wykładnię dyrektywy świeckości w kategoriach klauzuli ograniczającej²². Wskazane należy mieć na względzie przy dokonywaniu prób zdefiniowania laickości w czasach nam współczesnych, ponieważ ustrojodawca powielił cytowaną formułę w art. 1²³ Konstytucji V Republiki Francuskiej z dnia 4 października 1958 r., stwierdzając po raz kolejny *expressis verbis* laicki charakter państwa²⁴.

szym artykule znajduje się w jej bazie orzeczeń dostępnej na stronie: <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/les-decisions/les-decisions.95486.html> (25.08.2014).

²¹ Konstytucja Republiki Francuskiej uchwalona przez Konstytucyjne Zgromadzenie Narodowe w dniu 29 września 1946 r. i zatwierdzona w drodze referendum dnia 13 października 1946 r., [w:] *Nowe konstytucje państw europejskich*, red. L. Gelberg, cz. 1, Warszawa 1949, s. 117. Oryginalny tekst Konstytucji z 1946 r. dostępny jest na stronie: <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/la-constitution/les-constitutions-de-la-france/constitution-de-1946-ive-republique.5109.html> (25.08.2014).

²² Szerzej na temat prac konstytucyjnych w przedmiocie normatywizacji zasady świeckości K. Orzeszyna, *Współczesne interpretacje francuskiej koncepcji państwa świeckiego*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2003, t. XIII, z. 1, s. 222–223.

²³ Początkowo zasada świeckości była zawarta w art. 2 ust. 1 ustawy zasadniczej z 1958 r. Jej przeniesienie do art. 1 nastąpiło na mocy ustawy konstytucyjnej nr 95–880 z dnia 4 sierpnia 1995 r.

²⁴ Zob. *Konstytucja Republiki Francuskiej z dnia 4 października 1958 r.*, przekł. W. Skrzydło, [w:] *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, red. W. Staśkiewicz, Warszawa 2011, s. 273.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt, że twórcy ustawy zasadniczej zdecydowali się na pozytywne określenie modelu relacji państwowo-kościelnych poprzez zdefiniowanie stanu istniejącego, zamiast wprowadzenia jakiejś klauzuli zakazującej (np. występowania kościoła państwowego albo religii oficjalnej). Powyższe wzmacnia bezpośrednio podkreślenie w tekście konstytucji obowiązku respektowania przez państwo wszystkich przekonań, przy jednoczesnym zapewnieniu równości ogółu obywateli wobec prawa bez względu na religię (art. 1 Konstytucji z 1958 r.). Ponadto nie można pominąć innych regulacji w interesującym nas przedmiocie zawartych w aktach prawnych stanowiących współcześnie źródła francuskiego prawa konstytucyjnego, w oparciu o przyjmowaną w praktyce ustrojowej koncepcję tzw. bloku konstytucyjnego²⁵. Artykuł 10 Deklaracji praw człowieka i obywatela z dnia 26 sierpnia 1789 r. stanowi, że: „Nikt nie powinien być niepokojony z powodu swoich przekonań, także religijnych, pod warunkiem, że ich wyrażanie nie zakłóca porządku publicznego ustanowionego na podstawie ustawy”²⁶. Zaś w Preambule do Konstytucji z 1946 r. czytamy, iż: „każda istota ludzka, bez różnicy rasy, religii i przekonań, posiada prawa niepozbawalne i święte”. A dalej, że: „Nikt nie może być ograniczony w pracy lub zatrudnieniu z powodu swego pochodzenia, poglądów lub przekonań”²⁷. Dopiero przegląd wszystkich wskazanych postanowień pozwala określić francuski standard konstytucyjny w zakresie wzajemnych stosunków państwa i podmiotów wyznaniowych.

Zasada świeckości bywa przy tym rozmaicie interpretowana, co w znacznej mierze wynika z lakoniczności rozwiązania konstytucyjnego. Brak jest bowiem w aktualnie obowiązującej ustawie zasadniczej (podobnie jak w Konstytucji 1946 r.) przepisu wyznaniowego, który normowałby problematykę konfesijną w sposób kompleksowy, wzorem np. art. 25 Konstytucji

Aktualny tekst Konstytucji z 1958 r. dostępny jest na stronie: <http://www.assemblee-nationale.fr/connaissance/constitution.asp> (25.08.2014).

²⁵ P. Sarnecki, *Ustroje konstytucyjne państw współczesnych*, Warszawa 2013, s. 222. Istotne wskazanie w kontekście tzw. bloku konstytucyjnego stanowi zresztą treść Wstępu do Konstytucji z 1958 r.

²⁶ *Deklaracja praw człowieka i obywatela z 26 sierpnia 1789 roku*, przekł. W. Skrzydło, [w:] *Konstytucje państw...*, s. 294.

²⁷ *Wstęp do Konstytucji z 27 października 1946 r.*, przekł. W. Skrzydło, [w:] *Konstytucje państw...*, s. 295.

Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.²⁸ W konsekwencji przez jednych świeckość państwa jest uważana za element systemu rozdziału, zdaniem drugich to system rozdziału jest cechą państwa świeckiego, a według trzeciego stanowiska terminów tych można używać w zasadzie zamiennie²⁹. W mojej ocenie najbardziej uzasadnione jest opowiedzenie się za ostatnią z proponowanych możliwości (takie rozumienie świeckości przyjmuje zresztą konsekwentnie w całym artykule)³⁰. W takim ujęciu państwo świeckie (laickie) będzie państwem, w którym panuje system rozdziału, w opozycji do państwa wyznaniowego cechującego się tzw. systemem powiązania. Wskazane pojmowanie dyrektywy laickości nie wyklucza bynajmniej objęcia zakresem przedmiotowym tej reguły innych treści, takich jak np. neutralność światopoglądowa państwa czy też równouprawnienie związków wyznaniowych. Nie można więc traktować modelu stosunków państwowo-kościelnych aplikowanego na poziomie konstytucyjnym we Francji w kategoriach wrogiego (nieprzyjaznego) rozdziału tylko z tego powodu, że zasada laickości została w rozwiązaniu francuskim wyrażona *explicite*, a nie *implicit*. Państwo może mieć bowiem charakter świecki także wtedy, i tak dzieje się najczęściej w praktyce, kiedy elementy składające się na system separacji zostaną enumeratywnie wymienione w tekście ustawy zasadniczej, bez jednoznacznego sformułowania dyrektywy podstawowej (*vide* art. 25 Konstytucji RP z 1997 r.). Przyjęcie odmiennego założenia skutkowałoby pobieżnością dokonywanych ocen, które w większości przypadków nie odpowiadałyby złożoności problemu od strony prawnej oraz praktyki ustrojowej.

Wreszcie nieuprawnione pojmowanie systemu francuskiego jako swobodnego *enfant terrible* wśród możliwych sposobów normatywizacji stosun-

²⁸ Dz.U. Nr 78, poz. 483, ze zm. Lapidarność rozwiązania zaproponowanego przez francuskiego ustrojodawcę przyczyniła się do rzadkiej recepcji modelu znad Sekwany w konstytucjach innych państw. Podobne rozwiązanie, tj. bezpośrednie zdefiniowanie państwa jako świeckiego, znajdziemy m.in. w art. 14 Konstytucji Federacji Rosyjskiej z dnia 12 grudnia 1993 r. Zob. *Konstytucja Federacji Rosyjskiej przyjęta w ogólnonarodowym referendum w dniu 12 grudnia 1993 r.*, przekł. A. Kubik, wstęp A. Bosiacki, Warszawa 2000, s. 43. Aktualny tekst Konstytucji Rosji w tłumaczeniu na język angielski dostępny jest na stronie: <http://archive.kremlin.ru/eng/articles/ConstMain.shtml> (25.08.2014).

²⁹ W. Brzozowski, *Bezstronność światopoglądowa władz publicznych w Konstytucji RP*, Warszawa 2011, s. 75.

³⁰ Ibidem.

ków państwo-Kościół może wynikać z kwestii etymologicznych. Jak słusznie bowiem zauważa Wojciech Brzozowski, w języku polskim słowo „laicki”, użyte przez ustrojodawcę we Francji, może odnosić się zarówno do „laickości”, jak i do „laicyzmu”³¹. Podczas gdy wymienione terminy oznaczają różne kategorie pojęciowe. Termin „laicki” („świecki”) pozbawiony jest negatywnych konotacji ideologicznych, związanych z antyreligijnymi działaniami sekularyzacyjnymi, które utożsamia z kolei pojęcie „laicyzmu”³², nieużyte wszakże przez francuskiego prawodawcę.

Reasumując, wydaje się, że ujęcie zasady świeckości we ustawach zasadniczych IV i V Republiki Francuskiej nie przyczyniło się bynajmniej do radykalizacji francuskiej wersji oddzielania Kościoła od państwa w stosunku do czasów po wejściu w życie ustawy o rozdziale z 1905 r. Uważna lektura postanowień aktualnie obowiązującej Konstytucji z 1958 r. oraz innych regulacji o konotacji religijnej zawartych w dalszych aktach tzw. bloku konstytucyjnego skłania raczej do wniosku, że *de iure* nacisk położony został przede wszystkim na zagwarantowanie, przy pomocy dyrektywy laickości, wolności sumienia i wyznania, a także równości bez względu na wyznawaną religię³³. Należy pamiętać jednak, że pomimo fundamentalnego znaczenia standardu konstytucyjnego lakoniczność uregulowania nadaje jemu w rzeczywistości charakter przede wszystkim kierunkowy. O ostatecznym kształcie francuskiego modelu świadczą zaś w przeważającej mierze postanowienia szczegółowe zawarte w aktach prawnych o niższej od konstytucji mocy prawnej oraz praktyka sądowa i administracyjna.

IV.

Pierwszym zasadniczym przejawem odstępstwa od stopniowego łagodzenia skrajności francuskiego systemu oddzielenia państwa od Kościoła było ustanowienie zakazu noszenia przez uczniów szkół publicznych symboli lub strojów, za pomocą których ostentacyjnie manifestują przynależność religijną. Problem ten stanowi również, być może najlepszą, ilustrację poważnego

³¹ Ibidem, s. 77.

³² Słownik języka polskiego PWN, red. nauk. M. Szymczak, t. 2 (L-P), Warszawa 1993, s. 6.

³³ J. Falski, *Ewolucja republikańskiej...*, s. 55.

konfliktu pomiędzy dwiema fundamentalnymi zasadami konstytucyjnymi, wolnością sumienia i wyznania oraz świeckością państwa.

Powyższe zagadnienie ma immanentny związek z funkcjonowaniem w obrębie społeczeństwa francuskiego mniejszości muzułmańskiej, której wielkość systematycznie wzrasta. Mając na względzie, że wszystkie dane w przedmiocie przynależności mieszkańców Francji do kościołów i innych związków wyznaniowych mają charakter szacunkowy³⁴, trzeba wskazać, że liczbę wyznawców islamu określa się zwykle w sposób uśredniony na 5 mln³⁵. Czyni to wyznawców proroka główną mniejszością religijną (7,5% ogółu społeczeństwa)³⁶ w formalnie wciąż w większości katolickiej zbiorowości (60%)³⁷. Przy czym skalę dystansu i izolacji środowisk muzułmańskich nad Sekwaną dobrze obrazują wyniki sondażu przeprowadzonego w grudniu 2011 r. na zlecenie dziennika „Le Monde”. Wynika z niego, że aż 42% mieszkańców Francji uważa islam za zagrożenie, 68% Francuzów jest zdania, że muzułmanie nie są dobrze zintegrowani ze społeczeństwem, jedynie 4% uważa ich za całkiem zintegrowanych, a za „raczej zintegrowanych” 28%, i tylko 22% twierdzi, że islam to „czynnik kulturowego wzbogacenia” Francji³⁸.

Wątpliwości wokół prezentowania symboli religijnych we francuskiej szkole publicznej pojawiły się właśnie na tle noszenia chust przez uczennice wyznania muzułmańskiego³⁹ pod koniec lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku. Kwestia pogodzenia zasady laickości z prawem do uzewnętrzniania swoich przekonań religijnych stała się przedmiotem rozważań Rady Stanu w opinii z dnia 27 listopada 1989 r.⁴⁰, podjętej na wniosek ówczesnego mi-

³⁴ Od 1978 r. zakazane jest zasadniczo dokonywanie spisów ludności według kryteriów etnicznego i wyznaniowego.

³⁵ M. Madej, Z. Pasek, *Kulturowe i prawne aspekty kontrowersji wokół chusty muzułmańskiej we Francji*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2012, t. 15, s. 196.

³⁶ <http://features.pewforum.org/grl/population-percentage.php?sort=percentChristian#> (25.08.2014).

³⁷ <http://features.pewforum.org/global-christianity/total-population-percentage.php> (25.08.2014).

³⁸ M. Madej, Z. Pasek, op.cit., s. 215.

³⁹ Szerzej na temat rodzajów chust noszonych przez muzułmańskie kobiety, ibidem, s. 189–190.

⁴⁰ Opinia Rady Stanu z dnia 27 listopada 1989 r., nr 346.893. Tekst opinii dostępny jest na stronie: <http://www.conseil-etat.fr/media/document//avis/346893.pdf> (25.08.2014).

nistra edukacji Lionela Jospina. W dokumencie tym *Conseil d'État* stwierdziła, że noszenie przez uczniów symboli, za pomocą których chcą okazać swoją przynależność religijną, nie jest co do zasady sprzeczne z zasadą laickości w państwie, w której zakłada wolność wypowiedzi i uzewnętrzniania religii. Niemniej jednak noszenie takich symboli, które bądź przez okoliczności ich używania, bądź przez ostentacyjny lub rewindykacyjny charakter uosabiają akt presji, prowokacji, prozelityzmu lub propagandy, stanowią atak na godność lub wolność ucznia czy innego członka edukacyjnej wspólnoty, narażają ich zdrowie lub bezpieczeństwo, przeszkadzają w rozwoju procesu edukacyjnego i wychowawczej roli nauczycieli, w końcu stanowią zagrożenie porządku lub normalnego funkcjonowania publicznej placówki oświatowej – jest zakazane⁴¹. Postanowienia opinii rozwinęła następnie instrukcja z dnia 12 grudnia 1989 r. Co ważne, obowiązek uregulowania kwestii noszenia oznaczeń religijnych powierzono radom administrującym zakładami edukacyjnymi. Egzekucją przyjętych rozwiązań mieli się zajmować z kolei dyrektorzy szkół, których decyzje poddane zostały kontroli sądownictwa administracyjnego (w sytuacjach, w jakich doszło do usunięcia ucznia z placówki oświatowej). Konieczność dokonywania indywidualnych ocen w konkretnych przypadkach, wynikająca zresztą z samej specyfiki zagadnienia utrudniającej znacznie wszelkie generalizacje, spowodowała w praktyce wiele konfliktowych sytuacji, w których ostatecznie rozstrzygać musiała Rada Stanu jako najwyższa instancja francuskiego sądownictwa administracyjnego⁴².

Niekiedy sprawy znalazły swój finał dopiero w Europejskim Trybunale Praw Człowieka w Strasburgu (ETPCz) – w wyrokach w sprawach Dogru przeciwko Francji⁴³ i Kervanci przeciwko Francji⁴⁴, zapadłych na gruncie pokrewnych sta-

⁴¹ J. Falski, *Państwo laickie wobec problemu prezentowania symboli religijnych*, „Państwo i Prawo” 2006, z. 6, s. 76.

⁴² Zob. np. wyrok Rady Stanu z dnia 2 listopada 1992 r., nr 130394 oraz wyrok Rady Stanu z dnia 10 marca 1995 r., nr 159981. Wszystkie wyroki Rady Stanu przywołane w niniejszym artykule znajdują się w jej bazie orzeczeń dostępnej na stronie: <http://www.conseil-etat.fr/fr/base-de-jurisprudence> (25.08.2014).

⁴³ Wyrok ETPCz z dnia 4 grudnia 2008 r. w sprawie Dogru przeciwko Francji, nr skargi 27058/05. Wszystkie przywołane w niniejszym artykule wyroki ETPCz znajdują się w jego bazie orzeczeń dostępnej na stronie: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]}) (25.08.2014).

⁴⁴ Wyrok ETPCz z dnia 4 grudnia 2008 r. w sprawie Kervanci przeciwko Francji, nr skargi 31645/04.

nów faktycznych. Jedynie tytułem sygnalizacji można wskazać, że w obu kazusach uczennice wyznania muzułmańskiego, mające w chwili zdarzenia odpowiednio dziewięć i dwanaście lat, zostały w 1999 r. relegowane ze swoich szkół za powstrzymywanie się od aktywnego uczestnictwa w zajęciach wychowania fizycznego (nie zdejmowały chust nawet podczas tych lekcji). Trybunał przyznając prymat francuskiej zasadzie laickości, nie stwierdził naruszenia m.in. art. 9 Europejskiej konwencji praw człowieka (wolność myśli, sumienia i wyznania)⁴⁵.

Celem normatywizacji omawianej problematyki powołano w 2003 r. specjalną rządową komisję doradczą pod kierunkiem Bernarda Stasi. W wyniku jej prac uchwalono ustawę z dnia 15 marca 2004 r. regulującą, w oparciu o zasadę laickości, noszenie symboli lub ubiorów uzewnętrzniających przynależność religijną w szkołach publicznych⁴⁶. W konsekwencji do Kodeksu edukacji (*Code de l'éducation*) wprowadzono art. 141-5-1, który stanowi, że w szkołach, gimnazjach i liceach publicznych noszenie symboli lub strojów, za pomocą których uczniowie w sposób ostentacyjny manifestują przynależność religijną, jest zabronione. Wdrożenie postępowania dyscyplinarnego jest poprzedzone rozmową z uczniem. Ponadto dnia 18 maja 2004 r. został wydany okólnik⁴⁷ ministra edukacji, szkolnictwa wyższego i badań naukowych⁴⁸, w którego treści sprecy-

⁴⁵ Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2; Dz.U. 1993 Nr 61, poz. 284, ze zm. Dalej jako EKPCz. Szerzej na temat wskazanych wyroków: J. Falski, *Wokół zakazu symboli religijnych we francuskiej szkole publicznej*, „Państwo i Prawo” 2011, z. 12, s. 44–48.

⁴⁶ Loi n° 2004–228 du 15 mars 2004 encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics; Journal Officiel du 17 mars 2004, s. 5190. Polskie tłumaczenie zob. *Ustawa z 15 marca 2004 r. dotycząca znaków religijnych w szkołach publicznych*, przekł. i oprac. M. Zawisławski, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2012, t. 4, s. 159–160.

⁴⁷ Okólnik jest aktem prawnym pochodzącym od właściwego ministra i przeznaczonym do wdrożenia prawidłowej wykładni przepisów prawa, np. ustawy. Zasadniczo przyjmuje się, że okólniki służą jedynie do ujednolicania stosowania prawa i wyjaśniania jego stosowania w konkretnym przypadku.

⁴⁸ Circulaire du 18 mai 2004 relative à la mise en oeuvre de la loi n° 2004–228 du 15 mars 2004 encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics; Journal Officiel du 22 mai 2004, s. 9033. Polskie tłumaczenie zob. *Okólnik z 18 maja 2004 r. w sprawie wprowadzenia w życie ustawy z 15 marca 2004 r. dotyczącej znaków religijnych w szkołach*

zowano, że przez symbole i stroje, za pomocą których uczniowie ostentacyjnie manifestują przynależność religijną, należy rozumieć te, których noszenie doprowadza natychmiast do rozpoznania wyzwanej przez nich religii – takie jak islamska chusta (niezależnie od jej nazwy), Kippa lub krzyż, oczywiście nadmiernych rozmiarów. Przy jednoczesnym stwierdzeniu, że prawo nie zabrania uczniom noszenia dyskretnych znaków religijnych. W literaturze wskazuje się, że pod pojęciem symboli dyskretnych można umieścić m.in. skromne krzyżyki, gwiazdy Dawida czy też muzułmańskie miniatury dłoni Fatimy⁴⁹. Niemniej jednak nie sposób uznać, aby dokonane rozróżnienie pomiędzy symbolami dyskretnymi oraz takimi, które ujawniają w sposób ostentacyjny przynależność religijną, było klarowne. Przecież trudno nie zakwalifikować natychmiastowo ucznia noszącego np. gwiazdę Dawida jako żyda. Dodatkowo, w przypadku gdy dialog z uczniem nie przyniesie rezultatów, podjęcie decyzji o wydaleniu danej osoby z placówki edukacyjnej jest zależne od zbadania przez władze oświatowe razem z zainteresowanym i jego rodzicami warunków dalszego wypełniania przez niego obowiązku szkolnego.

Na temat konstytucyjności ustawy z dnia 15 marca 2004 r. miała okazję wypowiedzieć się pośrednio Rada Konstytucyjna w orzeczeniu z dnia 19 listopada 2004 r.⁵⁰ Wskazała w nim, że zakaz noszenia symboli religijnych jest zgodny z konstytucją, ponieważ szanuje zasadę laickości państwa, którą należy rozumieć jako równość wszystkich wobec „wspólnych reguł”. Dyrektywa świeckości pozwala na zabronienie komukolwiek korzystania ze swych przekonań religijnych w celu uwolnienia się od ogólnych reguł regulujących stosunki między sferą publiczną i prywatną.

Rozpoczęcie roku szkolnego 2004/2005 stało się okazją dla oceny stopnia zastosowania się adresatów norm do dyrektyw postępowania zawartych w ustawie z dnia 15 marca 2004 r. Odstępstwo do prawnego zakazu okazało się niewielkie, ponieważ na około 12,5 mln uczniów uczęszczających do 68

publicznych, przekł. i oprac. M. Zawisłak, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2012, t. 4, s. 161–167.

⁴⁹ A. Czohara, op.cit., s. 35.

⁵⁰ Orzeczenie Rady Konstytucyjnej z dnia 19 listopada 2004 r., nr 2004–505 DC; *Journal Officiel* du 24 novembre 2004, s. 19885.

tys. szkół zaledwie 240 osób odmówiło zastosowania się do wymogów ustawy (szczególnie w Alzacji i departamentach północnych)⁵¹.

Również po wejściu w życie wyżej wymienionego aktu prawnego usunięcie uczniów ze szkół za odmowę podporządkowania się do jego postanowień doprowadziło finalnie w kilku przypadkach do skierowania skarg do ETPCz. Dnia 30 czerwca 2009 r. Trybunał uznał za niedopuszczalne, z powodu oczywistej bezzasadności (na podstawie art. 35 ust. 3 i 4 EKPCz), sześć skarg skierowanych przeciw Francji w sprawach kwestionujących zgodność z EKPCz relegowania uczniów z powodu noszenia przez nich symboli ujawniających w sposób ostentacyjny ich przynależność religijną (chusty lub turbanu sikhijskiego) na terenie zakładów szkolnych⁵². ETPCz skupił się na wykazaniu, że ingerencja w wolność sumienia i wyznania była usprawiedliwiona przesłanką konieczności jej wprowadzenia w społeczeństwie demokratycznym (art. 9 ust. 2 EKPCz). Może budzić wątpliwości fakt, że pomimo istotnej w końcu różnicy, przejawiającej się w ujęciu zakazu w ustawie, Trybunał zasadniczo powtórzył argumentację ze wspomnianych już, wcześniejszych wyroków w sprawach Dogru przeciwko Francji i Kervanci przeciwko Francji.

Finalnie trudno nie dostrzec, że analizowane rozwiązanie francuskie jest jednym z przykładów pośredniego faworyzowania przez prawodawcę podstaw ateistów i agnostyków, którzy nie odczuwają potrzeby uzewnętrzniania swoich przekonań religijnych.

V.

Kolejną odsłoną konfliktu prawnego pomiędzy zasadą świeckości Republiki Francuskiej a wolnością sumienia i wyznania stało się uchwalenie ustawy z dnia 11 października 2010 r. o zakazie zakrywania twarzy

⁵¹ J. Falski, *Republikańska zasada laickości we współczesnej Francji*, [w:] *Studia nad ustrojodawstwem i administracją. Księga jubileuszowa Profesora Michała Teofila Staszewskiego*, red. J. Zieliński, Siedlce 2007, s. 102.

⁵² Powyższe dotyczy skarg w sprawach: Aktas przeciwko Francji, nr skargi 43563/08; Bayrak przeciwko Francji, nr skargi 143083/08; Gameledyn przeciwko Francji, nr skargi 18527/08; Ghazal przeciwko Francji, nr skargi 29134/08; J. Singh przeciwko Francji, nr skargi 254/08; R. Singh przeciwko Francji, nr skargi 27561/08.

w miejscach publicznych⁵³. Chociaż treść art. 1 tego aktu normatywnego wyraźnie wskazuje, że zakaz ma charakter powszechny (nikt nie może w przestrzeni publicznej nosić ubrań mających na celu zakrycie twarzy) i nigdzie w treści całej ustawy nie znajdziemy sformułowań odnoszących się wyraźnie do wyznawców proroka, to bez wątpienia w praktyce zakaz został skierowany głównie wobec muzułmańskich kobiet zasłaniających twarze burkami. Pomimo że według szacunków robiło to jedynie około 2 tys. z mniej więcej 2,5 mln muzułmanek mieszkających we Francji⁵⁴. Naruszenie dyspozycji z art. 1 ustawy z 2010 r. skutkuje nałożeniem kary grzywny lub/i obowiązkiem ukończenia kursu obywatelskiego (art. 3). Surowsze kary przewidziano za zmuszenie innej osoby do zakrycia twarzy – pozbawienie wolności do 1 roku i 30 tys. euro grzywny lub pozbawienie wolności do 2 lat i 60 tys. euro grzywny, gdy czyn zostaje popełniony przeciwko małoletniemu. Nie trudno się domyślić, że z przypadkami przymusu ze strony mężów lub ojców w tej kwestii mamy do czynienia zwykle właśnie w przypadku wyznawców islamu. Uchwalenie wyżej wymienionej ustawy wywołało wiele kontrowersji we francuskiej opinii publicznej, generując falę protestów społecznych. Jednak jeszcze przed wejściem w życie omawianego aktu normatywnego *Conseil constitutionnel* w orzeczeniu z dnia 7 października 2010 r.⁵⁵ uznała jego zgodność z ustawą zasadniczą. W szerokim zakresie odwołując się do postanowień Deklaracji praw człowieka i obywatela z 1789 r. (art. 4, 5 i 10) oraz Preambuły do Konstytucji z 1946 r. stanowiącej o ustawowej gwarancji równych praw kobiet i mężczyzn we wszystkich dziedzinach. Szczególny nacisk Rada Konstytucyjna położyła na wskazanie swojej aprobaty dla niepisanego celu ustawy z 2010 r., jakim jest walka z naruszeniami praw kobiet zakrywających

⁵³ Loi n° 2010–1192 du 11 octobre 2010 interdisant la dissimulation du visage dans l'espace public (1); Journal Officiel n°0237 du 12 octobre 2010, s. 18344. Polskie tłumaczenie zob. *Francuska ustawa numer 2010–1192 z dnia 11 października 2010 roku zakazująca zakrycia twarzy w miejscach publicznych*, przekł. M. Zawisłak, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2011, t. 3, s. 81–82.

⁵⁴ D. Pszczółkowska, *Od dziś burki nielegalne*, „Gazeta Wyborcza” z dnia 11 kwietnia 2011 r., nr 84, s. 10.

⁵⁵ Orzeczenie Rady Konstytucyjnej z dnia 7 października 2010 r., nr 2010–613 DC; Journal Officiel du 12 octobre 2010, s. 18345.

twarz do wolności i równości. Przyznając tym samym prymat dwóm ostatnim wymienionym zasadom nad wolnością sumienia i wyznania.

Z kolei ETPCz rozpatrując skargę francuskiej obywatelki wyznania muzułmańskiego, w wyroku z dnia 1 lipca 2014 r. w sprawie S.A.S. przeciwko Francji⁵⁶ uznał postanowienia przedmiotowej ustawy za zgodne m.in. z art. 9 EKPCz – traktującym jak wiadomo o wolności myśli, sumienia i wyznania. Trybunał wyszedł z założenia, że w sprawach należących do szeroko pojętej materii wyznaniowej państwa posiadają relatywnie duży margines swobody w zakresie regulacji stosownych zagadnień w wewnętrznych porządkach prawnych – z uwagi na brak jednolitego standardu postępowania w tym względzie wśród państw będących stronami EKPCz. Takie stanowisko jest zresztą obecne w orzecznictwie Trybunału od dłuższego czasu. Zostało wyrażone m.in. w głośnej sprawie Lautsi i inni przeciwko Włochom⁵⁷ dotyczącej legalności symboliki religijnej w klasach szkół publicznych. Analizując kazus francuski, ETPCz przyjął, że niewątpliwe ograniczenie wolności sumienia i wyznania, z jakim mamy do czynienia w przypadku zakazu zakrywania twarzy w miejscach publicznych, jest konieczne w społeczeństwie demokratycznym z racji na przesłankę ochrony praw i wolności innych osób (art. 9 ust. 2 EKPCz). Uznając, że penalizowane w ustawie z dnia 11 października 2010 r. czyny stanowią naruszenie naczelných wartości V Republiki Francuskiej, takich jak: wolność, równość i braterstwo, które stanowią podstawę pokoju społecznego, jedności narodu, poszanowania godności osoby ludzkiej oraz równości kobiet i mężczyzn. Ujmując problem syntetycznie, skonstatował, że zasłanianie twarzy w przestrzeni publicznej jest niezgodne z elementarnymi wymaganiami „życia razem” w społeczeństwie francuskim.

Zakaz noszenia symboli religijnych przez uczniów szkół publicznych oraz zabronienie zakrywania twarzy w przestrzeni publicznej stanowią niezaprzeczalne przykłady radykalizacji rozumienia francuskiej zasady świeckości państwa względem modelu pierwotnego przyjętego w ustawie z 1905 r. o rozdziale Kościołów od Państwa. Wprowadzając do swojego systemu prawnego regulacje w wyżej wymienionych sprawach, państwo francuskie

⁵⁶ Wyrok ETPCz z dnia 1 lipca 2014 r. w sprawie S.A.S. przeciwko Francji, nr skargi 43835/11.

⁵⁷ Wyrok ETPCz z dnia 18 marca 2011 r. w sprawie Lautsi i inni przeciwko Włochom, nr skargi 30814/06.

bez wątpienia podjęło się normatywizacji spraw należących do sfery wyznaniowej. Tym samym naruszyło rygorystycznie do tego czasu przestrzeganą zasadę swojej neutralności i niekompetencji w tych dziedzinach⁵⁸. Co więcej, wydaje się, że oprócz naruszenia przez państwo dyrektywy neutralności w sprawach światopoglądowych doszło w wyniku opisywanych modyfikacji stanu prawnego do pogwałcenia bardziej istotnej zasady wolności sumienia i wyznania, z której wynika prawo do noszenia symboli lub strojów wyrażających wyznawanie określonej religii. Przy czym należy mieć na względzie, że w przypadku konfliktu reguł laickości oraz wolności religijnej trudno jest wyobrazić sobie skonstruowanie takich rozwiązań, które nie będą skutkowały naruszeniem jakiejś z tych zasad. W praktyce, w konkretnych przypadkach ustawodawca musi *de facto* przyznawać prymat jednej z nich kosztem drugiej. W kazusie dotyczącym symboli religijnych i strojów trzeba przede wszystkim pamiętać o faktycznym *ratio legis* implementacji omówionych przepisów, jakim były i są nadal problemy wiążące się z funkcjonowaniem w społeczeństwie francuskim znacznej części wyznawców islamu, niesprowadzające się bynajmniej wyłącznie do ubierania symbolicznych chust przez muzułmańskie kobiety czy zasłaniania twarzy przez ich skromny odsetek. Przedmiotowe zmiany normatywne były próbą reakcji prawodawców na fakt, że pewna liczba osób mieszkających nad Sekwaną nie akceptuje i nie rozumie naczelnych idei Republiki Francuskiej. Nie tylko dotyczących świeckości, ale także chociażby pozycji kobiety w społeczeństwie.

W kontekście zaostżenia francuskiej wersji systemu separacji obserwowanej w ostatnich latach wspomnieć jeszcze należy, że w 2013 r. socjalistyczny rząd francuski z inicjatywy ministra edukacji Vincenta Pelliona zdecydował o wprowadzeniu tzw. karty sekularyzmu, z obowiązkiem jej wywieszenia we wszystkich szkołach w kraju. Dokument zawiera piętnaście zasad i jego rolą ma być zapewnienie uczniom poszanowania wolności sumienia⁵⁹. W tekście karty, krytykowanej ze szczególnym nasileniem przez środowiska muzułmańskie oraz pravicową opozycję, znajdziemy m.in. potwierdzenie świeckiego charakteru Republiki Francuskiej (pkt 1 i 2), zakaz wyrażania poglądów politycznych i religijnych przez nauczycieli w czasie

⁵⁸ A. Czohara, op.cit., s. 38.

⁵⁹ Tekst karty sekularyzmu zob. np. http://www.gouvernement.fr/sites/default/files/fichiers_joints/charte_laicite.pdf (25.08.2014).

wykonywania obowiązków zawodowych (pkt 11), zasadę świeckości lekcji szkolnych (pkt 12) czy wreszcie powtórzenie zakazów dotyczących symboli religijnych lub strojów noszonych przez uczniów (pkt 14). Warto zwrócić w tym miejscu uwagę na nazwę przedmiotowego dokumentu, wyraźnie kojarzącą się z antykościelną „sekularyzacją”⁶⁰.

VI.

Relacje państwowo-kościelne mają we Francji bardzo długą, skomplikowaną i nierzadko dramatyczną historię. Państwo to przeszło od modelu państwa wyznaniowego w czasach przedrewolucyjnej monarchii do radykalnej wersji systemu separacji sfer *sacrum* i *profanum* wprowadzonej ostatecznie w ustawie z dnia 9 grudnia 1905 r. o rozdziale Kościołów od Państwa. W praktyce jednak niedługo po wejściu w życie postanowień tej ustawy przedmiotowy model relacji zaczął ulegać stopniowej ewolucji prawnej, a częściowo również politycznej. Początkowo przede wszystkim w zakresie wyrażenia przez państwo francuskie zgody na działalność obok stowarzyszeń kultowych również katolickich stowarzyszeń diecezjalnych. Ponadto, wyraźnie dostrzegalnym przykładem transformacji były wprowadzane systematycznie wyjątki od zasady niefinansowania przez państwo wspólnot religijnych. Przejawiające się w rozmaitych formach pośredniej pomocy materialnej ze środków publicznych dla kościołów i innych związków wyznaniowych. Wreszcie istotnym krokiem w zakresie złagodzenia radykalizmu separacji a *la française* była konstytucjonalizacja zasady świeckości (laickości), której funkcją, w obliczu postanowień aktów prawnych zaliczanych do tzw. bloku konstytucyjnego, powinno być przede wszystkim gwarantowanie wolności sumienia i wyznania oraz równości wszystkich obywateli bez względu na wyznawaną wiarę.

Gdyby na tym zakończyć opis, to można by aprobować odnieść się do stawianej w literaturze przedmiotu tezy o transformacji francuskiej koncepcji państwa świeckiego rozumianej początkowo jako bezwzględny rozdział Kościoła od państwa, przez świeckość interpretowaną jako neutralność, aż do świeckości pojmowanej jako wolność⁶¹. Czy też do poglądu o transfor-

⁶⁰ Słownik wyrazów obcych. 17.000 wyrazów, red. Z. Rysiewicz, Warszawa 1958, s. 599.

⁶¹ K. Orzeszyna, *Współczesne interpretacje...*, s. 231.

macji od laickości agresywnej do laickości pozytywnej⁶². Problem w tym, że tak zarysowany obraz komplikuje się na skutek obserwowanego w ostatnich latach przyznawania prymatu regule laickości kosztem zasad wolności sumienia i wyznania oraz neutralności państwa w sprawach światopoglądowych. Wprowadzenie zakazu noszenia symboli religijnych lub strojów, za pomocą których uczniowie szkół publicznych manifestują ostentacyjnie swoją przynależność wyznaniową, zabronienie zakrywania twarzy w przestrzeni publicznej czy też umieszczenie w szkołach tzw. karty sekularyzmu to ewidentne przykłady radykalizacji rozdziału Kościoła od państwa we Francji – abstrahując od kontekstu społecznego, w jakim wymienione rozwiązania prawne zostały ustanowione.

Wszystko to sprawia, że uprawniona wydaje się teza o wielokierunkowości ewolucji francuskiego modelu relacji państwowo-kościelnych. W pewnych sprawach mieszczących się w szerokim w końcu zakresie przedmiotowym tych stosunków doszło do osłabienia oddzielenia, podczas gdy w innych wręcz przeciwnie. W konsekwencji wszelkie próby zdefiniowania współczesnej wersji rozdziału Kościoła od państwa we Francji przy pomocy jednego pojęcia skazane są na niepowodzenie. Żadna nazwa nie jest bowiem w stanie właściwie oddać złożoności tego systemu, którego charakter różni się zależnie od tego, z jakim szczegółowym aspektem z obszaru stosunków pomiędzy sferami *sacrum* i *profanum* mamy do czynienia. Osobny problem wydaje się stanowić coraz mniejsze w praktyce znaczenie regulacji ustawy z 9 grudnia 1905 r. o rozdziale Kościołów od Państwa dla regulacji stosunków państwowo-kościelnych we Francji z uwagi na liczne wyjątki od zawartych w niej reguł przyjęte w innych aktach prawnych czy też zaakceptowane w praktyce sądowej i administracyjnej. Niemniej jednak sentyment do przywołanego aktu prawnego nad Sekwaną uzasadnia jej permanentne obowiązywanie we francuskim porządku prawnym.

⁶² P. Borecki, *Państwo świeckie: rzeczywistość ustrojowa i perspektywy*, „Myśl socjaldemokratyczna” 2007, nr 1, s. 24.

Literatura

- Borecki P., *Państwo świeckie: rzeczywistość ustrojowa i perspektywy*, „Myśl socjaldemokratyczna” 2007, nr 1.
- Brzozowski W., *Bezstronność światopoglądowa władz publicznych w Konstytucji RP*, Warszawa 2011.
- Czohara A., *Francuski model rozdziału kościoła od państwa po stu latach*, [w:] *Francuska ustawa z 9 grudnia 1905 roku o rozdziale kościołów i państwa z perspektywy stu lat*, red. M. Pietrzak, Warszawa 2007.
- Falski J., *Ewolucja republikańskiej laickości we Francji*, „Państwo i Prawo” 2008, z. 4.
- Falski J., *Państwo laickie wobec problemu prezentowania symboli religijnych*, „Państwo i Prawo” 2006, z. 6.
- Falski J., *Republikańska zasada laickości we współczesnej Francji*, [w:] *Studia nad ustrojodawstwem i administracją. Księga jubileuszowa Profesora Michała Teofila Staszewskiego*, red. J. Zieliński, Siedlce 2007.
- Falski J., *Wieloaspektowość zasady laickości we francuskim porządku konstytucyjnym*, [w:] *Ustrój polityczny Francji współczesnej*, red. J. Szymanek, Warszawa 2013.
- Falski J., *Wokół zakazu symboli religijnych we francuskiej szkole publicznej*, „Państwo i Prawo” 2011, z. 12.
- Krukowski J., *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2005.
- Kubuj K., *Zasada laickości we Francji*, „Prawo i Życie” 2001, nr 1.
- Madej M., Pasek Z., *Kulturowe i prawne aspekty kontrowersji wokół chusty muzułmańskiej we Francji*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2012, t. 15.
- Orzeszyna K., *Podstawy relacji między państwem a kościołami w konstytucjach państw członkowskich i traktatach Unii Europejskiej*, Lublin 2007.
- Orzeszyna K., *Współczesne interpretacje francuskiej koncepcji państwa świeckiego*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2003, t. XIII, z. 1.
- Pietrzak M., *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2010.
- Pszczółkowska D., *Od dziś burki nielegalne*, „Gazeta Wyborcza” z dnia 11 kwietnia 2011 r., nr 84.
- Rynkowski M., *Status prawny kościołów i związków wyznaniowych w Unii Europejskiej*, Warszawa 2004.
- Sarnecki P., *Ustroje konstytucyjne państw współczesnych*, Warszawa 2013.
- Stanisz P., *Bezstronność światopoglądowa władz publicznych a finansowanie związków wyznaniowych*, [w:] *Bezstronność religijna, światopoglądowa i filozoficzna władz Rzeczypospolitej Polskiej*, red. T. J. Zieliński, Warszawa 2009.